

В. Борисова, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного права № 1 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Право власності громадянина в системі основних прав і свобод людини та шляхи його реалізації

Здобуття Україною незалежності відкрило шлях до кардинальних перетворень у всіх сферах суспільного життя, зумовило докорінну зміну конституційно-правового статусу особи в нашій державі. Усе це знайшло відображення у чинній Конституції України, яка вперше на якісно новому рівні закріпила систему основних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. За своєю сутністю права та свободи людини і громадянина — це певні можливості свободи виявлення волі, інтересів, можливості певної поведінки, діяльності, певних дій, а за змістом — це політичні, економічні, соціальні, культурні та інші блага та права на ці блага, а саме право на їх одержання, захист, збереження, володіння, користування і розпорядження. Формою прав та свобод людини і громадянина в Україні є міра або образ, спосіб або форма поведінки, виявлення волі, інтересів, можливостей. Усім конституційним правам і свободам людини і громадянина властиві загальні ознаки, а саме — фундаментальність, постійність, значущість, особливість механізму охорони, універсальність.

У системі соціально-економічних прав і свобод право власності громадянина посідає головне місце. Це обумовлено тим, що центральне місце в ринкових відносинах займають відносини, які тісно пов'язані з власністю. Відповідно до ст. 41 Конституції України кожна людина має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Визначення власності як «своєї» характеризує сутність права власності, яка полягає у визначенні належності майна певній особі — власникові, ставлення її до цього майна, як до свого. Саме це передбачає можливість володіння майном, визначення його долі, управління ним на свій розсуд і заборону для всіх інших осіб втручатися у правомочності здійснення прав власника та порушувати їх.

Безумовно, чинне законодавство не може охопити всього розмаїття відносин права приватної власності, які складаються і надалі будуть складатися. І це викликано не тільки появою нових об'єктів у цивіль-

ному обороті (цінних паперів, інформації, підприємства як єдиного майнового комплексу, що використовується для здійснення підприємницької діяльності, тощо), якими власник повинен розпоряджатися, а й навіть спробою ввести в законодавство нові організаційно-правові форми юридичних осіб.

Відомо, що відповідно до закону громадянин має право використовувати майно для здійснення господарської та іншої діяльності, яка не заборонена законом. Причому він може це робити або як фізична особа-підприємець, або виступивши засновником юридичної особи. Цікавим є те, що Цивільний кодекс України (ЦК України), а також Закон України «Про акціонерні товариства» передбачили можливість утворення такої нової форми господарського товариства. Воно може створюватися не тільки групою осіб, але й однією особою (фізичною або юридичною).

Поява вказаної форми юридичної особи в законодавстві розвинутих країн найчастіше пояснювалася потребами «великого капіталу». Як свідчить досвід, концентрація капіталу не завжди супроводжується тільки отриманням прибутків. Існує імовірність, а в цьому і полягає ризик підприємницької діяльності, понести збитки, навіть збанкрутіти. Крім цього, коли в руках окремих фізичних осіб накопичується величезний капітал, не тільки немає сенсу ризикувати ним у повному обсязі, а взагалі об'єднувати його з капіталом інших суб'єктів, створюючи юридичну особу, а потім винаходити шляхи концентрації акцій у своїх руках, щоб стати пануючим учасником. Усе це і поставило перед юридичною наукою завдання знайти шляхи, які дозволили б фізичній особі виступати одночасно у вигляді декількох осіб, тобто за словами Є. Флейшиць, «вести одночасно цілий ряд видів юридично уособленого життя»¹, не ризикуючи всім своїм майном. Юридична наука, користуючись законами вивідного знання, тобто знання, яке отримане з раніше встановлених і перевірених істин, без звернення в кожному конкретному випадку до досвіду, а тільки в результаті застосування законів і правил логіки до існуючих істинних думок², віртуозно пристосувала до потреб фізичної особи вже існуючий інститут юридичної особи, запропонувавши нову її форму, яка в німецькому акціонерному праві дістала назву «Einmangesellschaft», у Франції — «la societé unipersonelle», а в англійській правовій системі — «one man company» (компанія однієї особи).

¹ Флейшиць Е. Буржуазное гражданское право на службе монополистического капитала. – М., 1948. – С. 25.

² Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. – М., 1975. – С. 102–103.

При цьому, обґрунтовуючи необхідність існування «one man company», науковці виходили з теорії фікції, вказуючи, що для юридичної особи нема необхідності ні в особливій волі, ні в особливих інтересах, які відрізнялися б від волі та інтересів окремих учасників юридичної особи. Достатньо лише певним чином уособити майно, а значить, юридична особа — цільове безсуб'єктне майно, тобто — фікція. До речі, за сучасних умов точку зору, що юридична особа — цільове безсуб'єктне майно, поділяють багато вчених¹. Феномен цієї форми полягає в тому, що засновником комерційної організації стає одна особа (фізична або юридична), майно якої складає декілька майнових комплексів, кожен з яких вважається уособленим і організується як юридична особа з усіма належними останній атрибутами, включаючи перш за все самостійну відповідальність за зобов'язаннями².

Відомо, що будь-яка юридична особа, перш за все — це організація, існування якої законодавець не пов'язує за загальним правилом з визначеною кількістю людей, хоча, іноді, передбачає цю кількість як обов'язкову умову діяльності певних видів юридичних осіб, наприклад, страхових компаній. Причому незалежно від кількості засновників юридичної особи їх власний інтерес має вторинний характер, на перше місце завжди висувається інтерес юридичної особи. Виходячи з цього, товариство однієї особи, як і будь-яка інша юридична особа, має і особливу волю, що відрізняється від волі засновника, і особливі інтереси. Ось тут і виникає проблема, яка сьогодні стоїть дуже гостро і потребує свого вирішення. Товариство однієї особи, будучи власником майна, виступає в цивільних правовідносинах через свої органи, яким і буде засновник, але останній не вважається власником товариства. Існує точка зору, що засновник і єдиний учасник, не будучи власником переданого до статутного фонду майна, виконує основні функції власника щодо управління цим майном, а також фактично здійснює контроль за діяльністю товариства³. Втім існує й інша точка зору, відповідно до якої хоча засновник фактично одноособово формує органи

¹ Суханов Е. Гражданский кодекс РФ о коммерческих организациях // Экономика и жизнь. – 1994. – № 45. – С. 10; Скловский К. Собственность в гражданском праве: Учеб.-практ. пособие. – 2-е изд. – М., 2000. – С.182.

² Мусин В. Одночленные корпорации в буржуазном праве // Правоведение. – 1981. – № 4. – С.43.

³ Вінник О. Проблеми уніфікації вимог до суб'єктів господарювання та їх організаційно-правових форм // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2000. – № 8. – С. 3–7; Вінник О. Деякі питання вдосконалення організаційно-правових форм господарювання в Україні // Право України. – 2000. – № 9. – С. 39–42.

управління цього товариства, а може і сам увійти до складу таких органів (органу), що безумовно впливатиме на їх (його) діяльність, але вже в силу того, що воля його реалізується через ці органи (орган), вона неодмінно у чомусь зміниться, тобто не буде збігатися в усьому з волею засновника, а значить, перетвориться на самостійну волю юридичної особи. Засновник цього товариства підкоряє свою діяльність інтересам юридичної особи, меті її створення, тобто реалізує інтерес саме юридичної особи¹. У зв'язку з цим і виникає питання: чи позбавився власник-засновник товариства юридичної особи своєї власності, чи це тільки форма для того, щоб уникнути цивільної відповідальності за борги цього товариства?

Вважаємо, що появу товариства однієї особи в новому ЦК України слід розглядати тільки в контексті всіх тих змін, що стосуються не тільки інституту юридичної особи, а в першу чергу — інституту права власності. Цікаво, що в світовій практиці визнання цієї правової форми на рівні закону відбулося тільки після того, як вона виникла в комерційній практиці, потім, і це природно, — у судовій, і тільки після цього набула права на легальне існування. В Україні ж ми стикаємося з появою такої форми безпосередньо в законі. Чи не свідчить це про хворобу законодавства, яка була правильно підмічена Я. М. Шевченко, і сутність якої полягає в тому, що нормативні акти не відповідають існуючому економічному і соціально-політичному розвитку, тобто не оформлюють ті економічні відносини, які вже фактично склалися або складаються².

Виходячи з того, що на сьогодні суб'єктами цивільного права визнаються фізичні і юридичні особи, вони і виступають носіями суб'єктивних цивільних прав і обов'язків, які особисто і реалізують ці права та обов'язки. Таким чином, поняття «особа» є родовим і характеризує правову особистість як людини, так і похідного від неї суб'єкта — юридичну особу, в якій індивідуальна особистість знаходить своє природне продовження і доповнення. Вважаємо, що саме теорія «похідної особистості» І. Покровського дозволяє визначити місце юридичної особи в системі наукового інструментарію. У свою чергу це має практичне спрямування, бо виокремлює суб'єктів цивіль-

¹ Функ Я. И., Михальченко В. А., Хвалей В. В. Акционерное общество: история и теория (Диалектика свободы). – Минск, 1999. – С.147; Цирульников В. Н. Признак «организационное единство» и его влияние на правосубъектность коммерческих организаций (теоретический и правовой аспекты): Дис. ... канд. юрид. наук. – Волгоград, 1998.

² Розвиток цивільного і трудового законодавства в Україні / Я. М. Шевченко, О. М. Молякко, А. Л. Салатко та ін. – Х., 1999. – С. 8–9.

ного права, як «самостійні центри правової реальності» з кола учасників цивільних відносин, зокрема публічних утворень (держави Україна, Автономної Республіки Крим, територіальних громад тощо). Включення останніх до кола учасників цивільних відносин пояснюється необхідністю вирішення останніми поряд з публічними, загальнодержавними, місцевими задачами додаткових, допоміжних завдань як учасників майнових відносин. Хоча публічні утворення не визнаються суб'єктами цивільного права, вони діють у цивільних відносинах на рівних з ними правах. На наш погляд, більш виваженим було б вказати, що йдеться тільки про участь останніх у майнових відносинах, бо публічні утворення хоча і визнаються носіями майнового права (статті 174, 175, 326, 327 ЦК України), втім не наділяються цивільною дієздатністю, набуваючи та здійснюючи права та обов'язки не безпосередньо, а через відповідні органи у межах компетенції останніх (статті 170, 171, 172 ЦК України).

Юридична особа як особлива правова реальність існує остільки, оскільки вона діє, живе, тобто функціонує. У науці цивільного права усталеною є точка зору, що інститут юридичної особи виконує декілька функцій, а саме оформлює, здійснює та захищає колективні інтереси засновників (учасників); об'єднує капітал засновників; управляє капіталом на приватних засадах; зменшує підприємницький ризик тощо. Проте не можна беззаперечно погодитись з тим, що юридична особа оформлює, здійснює та захищає колективні інтереси засновників (учасників), бо це фактично зводить нанівець існування останньої як самостійного центру правової реальності і фактично перетворює у представника інших осіб. Вважаємо, що вищевказані відносини виникають тільки між учасниками корпоративних об'єднань, зокрема товариств, і за своєю сутністю є зовнішніми (організаційними) для таких форм юридичних осіб приватного права. Що ж стосується функції обмеження майнового ризику учасника сумою внеску в капітал юридичних осіб (підприємницького ризику) з посиланням на те, що саме цій функції відповідає така ознака юридичної особи, як самостійна і виключна майнова відповідальність юридичної особи за своїми зобов'язаннями, то слід зазначити наступне. На перший погляд, дійсно, складається враження, що ця функція притаманна юридичній особі, але, по-перше, безумовно, не всім її формам, а тільки таким, як акціонерні товариства та товариства з обмеженою відповідальністю, а, по-друге, і це найголовніше, навряд чи можна стверджувати, що навіть для останніх це визнає один з основних напрямів їх діяльності.

Органи, що формуються в структурі юридичних осіб, можуть за кількістю осіб, які приймають рішення, бути як колегіальними (правління, рада), так і одноособовими (директор, генеральний директор, президент тощо). Причому корпорація може мати як один орган (директор, правління), так і одночасно декілька органів (правління і голова правління, дирекція і директор тощо).

Колегіальний орган складається з групи фізичних осіб, які приймають рішення колективно шляхом сумісного обговорення питання, відповідно до визначеної в законі або в установчих документах корпорації процедури. Ознаками колективного органу є те, що його члени обираються, а рішення останніми приймаються сумісно.

Залежно від способу формування можна виділити органи, що призначаються, і органи, які обираються, хоча, зокрема в корпораціях, загальні збори акціонерів (учасників, членів кооперативу) не можна віднести ні до тих органів, що обираються, ні до тих, що призначаються, бо в них, за правилом, беруть участь акціонери (їх представники) (учасники, члени кооперативу).

Якщо зупинитись на тих правах, яких набуває учасник підприємницького товариства, а це право участі в управлінні товариством; право участі у розподілі прибутку товариства з одержанням його частини (дивідендів); право на вихід у встановленому порядку з товариства; право здійснити відчуження часток у статутному капіталі товариства у порядку, встановленому законом; право одержувати інформацію про діяльність товариства у порядку, встановленому установчим документом, то найголовнішою є проблема участі учасника в управлінні підприємницьким товариством. Не треба перебільшувати роль учасника в цьому. Погоджуючись з тим, що тільки засновники можуть визначати мету та види діяльності юридичної особи, а звідси і межі її правоздатності, не слід забувати про те, що саме засновники прагнули створити організацію, яка була б самостійним суб'єктом права, тобто відмінним і відокремленим від них. Коли цей суб'єкт права виникає, хоча воля засновників і трансформується у волю органів управління юридичної особи, але це зовсім не означає, що надалі воля засновників і воля юридичної особи повинні і будуть збігатися. Як вірно вказував І. Покровський, воля корпорації — це воля засновника, яка продовжує одушевляти створену ним установу¹, але тільки одушевляти. Власні інтереси засновників починають мати, так би мовити, вторинний характер, на перше місце виходить інтерес товариства. Причому цей

¹ Покровский И. Основные проблемы гражданского права. – М., 1998. – С. 148.

висновок не зміниться навіть якщо проаналізувати залежність волі засновника і волі створеного ним товариства однієї особи. До того ж не можна забувати і про те, що засновники можуть взагалі втратити інтерес до створеної ними корпорації.

Вважаємо, що визнання юридичної особи продуктом виключно інтересів і волі засновників (учасників, акціонерів, членів кооперативу) можливе лише на такому етапі життєвого циклу юридичної особи, як етап її створення. На подальших етапах свого життєвого циклу корпорація діє і в публічних (суспільних) інтересах. Як правильно, на наш погляд, зазначає О. Вінник, господарські товариства діють в інтересах дуже широкого кола осіб: їх засновників і учасників, контрагентів, споживачів, найманих працівників, держави тощо¹. На нашу думку, такий підхід дає змогу відійти від одностороннього погляду на сутність корпоративного управління, за якого корпорація розглядається як замкнена система управління, у результатах діяльності якої зацікавлені лише акціонери та менеджери і де питання управління, перш за все, зводиться до встановлення балансу між ними². А звідси, орган товариства — це правова конструкція, яка створюється з метою надання можливості сформулювати і виразити волю останнього, відстоювати його інтереси, а через них і інтереси учасників.

Звертає на себе увагу той факт, що за чинним законодавством загальні чергові збори ТОВ можуть проводитись у формі опитування (шляхом заочного голосування), зокрема у випадках, коли це передбачено статутом ТОВ або затвердженими товариством правилами процедури. У цьому разі проект рішення або питання для голосування надсилається учасникам, які повинні у письмовій формі сповістити щодо нього свою думку. Протягом 10 днів з моменту одержання повідомлення від останнього учасника голосування всі вони повинні бути поінформовані головою про прийняте рішення (ч. 4 ст. 60 Закону). Втім, вважаємо, що в такій формі не можуть прийматися рішення, які пов'язані, зокрема з обранням виконавчого органу ТОВ, ревізійної комісії, затвердженням річних звітів, річної бухгалтерської звітності, розподілом прибутків і збитків ТОВ за результатами річної діяльності, що певною мірою позбавляє учасника ТОВ права на участь в управ-

¹ Вінник О. Ключові поняття корпоративної конфліктології // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2000. – № 2. – С. 4.

² Рилка О. Драгнева, Вильямс Б. Саймонс. Пересмотр корпоративного управления: можно ли с помощью концепции сторон, заинтересованных в результатах деятельности компании, избежать «дикого» капитализма в Восточной Европе? // Цивилистические записки: Межвуз. сб. науч. тр. – Вып. 2. – М.; Екатеринбург, 2002. – С. 464.

лінні цим товариством. Виходячи із зазначеного, заборона на проведення річних загальних зборів учасників ТОВ у формі опитування повинна віднайти своє закріплення на рівні закону.

Підбиваючи підсумки наведеного, слід зауважити, що орган юридичної особи — це правова конструкція, що створюється з метою надання можливості сформувати і виразити волю останньої, а відносини, які виникають між юридичною особою, його засновником (засновниками) і особами, які здійснюють функції органів юридичної особи, є різновидом організаційно-правових відносин і за своєю правовою природою не належать ні до майнових, ні до особистих немайнових.